

## 6-MAVZU:Mehnat qo‘shiqlari va termalar. Lirik qo‘shiqlar. ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ

Инсон борки ишқ бор, муҳаббат бор. Авлоддан кейин кичик авлод, наслдан кейин насл келади, аммо инсондаги муҳаббат туйғуси, қалбда эҳтиросли ҳис-туйғулар уйғониши ўзгармайди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асарида шундай тўртлик бор:

Булнар мени улас кўз,  
Қора менгиз қизил юз.  
Андин томар тугал туз,  
Булнап яна ул қачар.

Мазмуни:

Бу маст кўзли (севиқлим)  
Қора холи ва қизил юзи билан (мени асир қилди).

Яноқларидан ширинлик томиб, мени асир қилди-ю,  
Лекин кейинидан (тутқич бермай), мендан қочиб кетди.

Мисралардаги сўзларни тушуниш қийин эканини ҳисобга олмасак,  
қўшиқдаги ҳис-туйғу кечагина яхши кўрган қизи қочиб кетган шоиртабиат  
йигитнинг кўнгил изҳоридан фарқ қилмайди.  
Яна бир тўртликка диққат қилинг:

Яғмур ёғиб сачилди.  
Турлук чачак сучулди.  
Инжу қоби очилди.  
Чиндан йипор югрушур.

Мазмуни:

Ёмғир томчилари тўкила бошлади.  
Турли чечаклар унди.

Инжу қутичалари (ғунчалар) очилди.  
Ҳар томонда шифобахш атир ҳидлар гуркиради .

Кейинги тўртликдаги сўзлар шунчалар содда ва бизга тушунарлики,  
асл матнни ўқиганда ҳам асосий фикрни аниқ тасаввур қилишимиз мумкин.  
Яъни ҳаётнинг тинимсиз ўтиши севги дардига мубтало бўлган йигит ёки

наврӯз айёмида табиатдаги гўзал ўзгаришларни руҳан ҳис қилган инсон қалбидаги ички кечинмаларнинг жўш уришига мутлақо таъсир қилмайди. Замон ўзгараверади, аммо баҳор келгани заҳоти ёш болалар турли кўринишдаги варракларни учираверишади, айти пайтда, «Бойчечак»ни айтишаверади. Демокчимизки, инсон пайдо бўлибдики, ҳис-туйғуларни ифодалаш воситаси ҳисобланмиш – қўшиқлар унга ҳамроҳ эди. Биз қўшиқ деб атаётган жанр адабиётларда кўрсатилишича, «шлок», «такшут», «ир» (йир), «куг» каби атамалар билан қадимдан аталиб келган. Маҳмуд Кошғарий эса бундай асарларни «қошуғ» - қўшиқ, қасида, шеър тарзида беради. Сўзнинг маъносини шарҳлашдаги тўртликда «маликага мендан мақтов етказ» мазмунидаги мисра борки, изохдаги қасида атамасини қўллаш ҳам ўзини оқлайди.

Халқ қўшиқлари оғзаки ижодимиздаги лирика жинсига мансуб жанрдир. Бу жанрнинг бошқа турдаги асарлардан фарқ қилувчи бош хусусияти унда ижодкорнинг ҳис-туйғулари, ички кечинмалари, руҳий ҳолатини ифодалашдан иборат. Бу ўринда табиий савол туғилади. Бошқа жанрдаги асарларда қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини акс эттириш белгиси йўқми? Бошқа жанрлардаги асарларда асосий йўналиш воқеани баён қилишдан иборат бўлади. Фақат айрим ўринлардагина ҳис-ҳаяжон тасвири билан боғлиқ парчаларни учратамиз. Бу ўринларда лирик тасвир қаҳрамон қиёфасини очишда усул бўлиб хизмат қилади. Хоразм дostonлари бундан истисно. Чунки хоразмлик бахшилар ижро этган дostonларнинг шеърӣ парчалари қўшиқ қилиб айтилади ва улар ҳам лирик жинс намунаси ҳисобланади. Халқ қўшиқлари эса тўлиқ равишда лирик ижод сифатида белгиланган. Таниқли олима, халқ қўшиқларининг йирик тадқиқотчиси, бутун умрини халқ қўшиқларини ёзиб олиш, ўрганиш, нашр қилишга бағишлаган фидойи инсон Музайяна Алавия мазкур асарларга: «...оддий ҳаёт ҳодисалари туғдирган ҳиссиётни ифодалаган, куйга солишга қулай, қисқа, эсда қоладиган қофия, вазнга эга бўлган шеър қўшиқ бўла олади» , - деб таъриф беради.

Ҳақиқатан ҳам, қўшиқнинг пайдо бўлишига бош сабаб инсон кайфиятидаги чуқур изтироб ёки тўсатдан пайдо бўлган кўтаринки руҳдир. Инсон нохуш дамларда кўпроқ сукут сақлайди, ҳаёлда вазият ечимини топишга уринади. Бундай дақиқаларда мунгли куй тасалли беради, кўнгилни бир оз бўлса-да ёзади. Хурсандчилик онларида эса шўх қўшиқ, рақс ҳамроҳ бўлади. Айти ана шундай манфӣй ва мусбат ҳолатлар шахс қалбида лирик кечинмаларнинг пайдо бўлишига замин ҳозирлайди: оқибатда қўшиқнинг яратилишига сабаб бўлади. Халқимизда «Куйган – қўшиқчи, суйган – бахши» ҳикмати бежиз айтилмайди.

Қўшиқ ҳақида назарӣ маълумот берилган деярли ҳамма адабиётларда унинг «қўшмоқ» феълдан ҳосил бўлгани айтилади. Қўшиқ атамасининг тарихи қанчайин содда туйилмасин, оғзаки ижодимиздаги бу жанр жуда мураккаб руҳӣ кечинмаларни ифодалашга хизмат қилади. Ўқилганда, эшитилганда тушуниш осон сезилган тўртликлар заминида олам-олам маъно,

мураккаб қисмат ётади. Шу боис ҳар қандай қўшиқ билан танишганимизда тезлик билан шошиб хулоса чиқариш тўғри бўлмайди.

Халқ оғзаки ижодидаги лирик тур ҳисобланган қўшиқ қуйидаги жанр хусусиятларига эга:

1. Қўшиқларда инсон кечинмалари, қалб изҳорлари акс этади. Шунинг учун улар лирик жинсга мансуб жанр деб ҳисобланади.
2. Қўшиқ шаклан шеърӣ кўринишда бўлади. Ўзбек халқ қўшиқлари, асосан, бармоқ вазнда, баъзан арузда яратилади.
3. Кўпинча, халқ қўшиқлари тўрт мисрадан иборатдир. Гўзал руҳӣ ҳолатни ифодалаш хусусиятига эга. Айни пайтда бир неча бандлардан иборат муайян мавзунӣ ёритувчи қўшиқлар ҳам бор. Баъзан 6, 8 мисрали намуналар ҳам учрайди. 4 мисралилари а б а б; а а б б; в в г г; а а а б; а а а тарзда қофияланади.

Қўшиқнинг қуйи бўлади. Бирор асбоб жўрлигида айтилади. Аксари халқ қўшиқлари ижросида асбоб жўрлиги шарт эмас. Ижрочи хониш усулида қўшиқ айтиши мумкин.

Қўшиқ тарихига бир назар. Туркий халқлар тарихи аввал сак, массагет, сўғд, кейинчалик турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғиз қабилаларидан ташкил топган маҳаллий аҳоли ўтмишидан иборат. Бугунги кунда мазкур қабилалардан 20 дан ортиқ миллат вакиллари ажралиб чиққан. XIV-XV асргача туркийлар таркибида яшаган ҳар бир халқ бу давргача яратилган илмӣ, маданий хазинага меросхўр ҳисобланади. Ўзбеклар ҳам ана шу бебаҳо маънавий бойликни яратган иқтидорли аجدодларнинг авлодидир. Бу жиҳатдан қараганда, халқ яратган қўшиқлар тарихи минг-минг йиллар билан ўлчанади десак, хато бўлмайди.

Таниқли уйғур олими Турғун Олмос 1986 йил «Қашқар-уйғур» нашриётида чоп этилган «Хунларнинг қисқача тарихи» асарида милоддан олдинги 119 йил юртнинг ижтимоӣ вазияти ёмонлашиши оқибатида қуйидаги қўшиқ тўқилганини маълум қилади:

Айрилиб қолғонда Тилав тоғидан  
Авумас бўп қолди чорва молимиз.  
Айрилиб қолғонда Алчи тоғидан  
Мунгланиб сарғайди қиз, аёлимиз .

Шубҳасиз, қўшиқ матнидаги сўзларнинг олим томонидан ўқувчи қулайлиги учун ўзгартирилган бўлиши мумкинлигини қайд қилган ҳолда, аجدодлар икки минг йил аввал ҳам ҳаётдаги хоҳ ижобӣ, хоҳ салбий вазиятларга ўз муносабатларини билдиришганига ишонч ҳосил қиламиз. Қолаверса, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асаридаги ўнлаб қўшиқларни олим XI асрда ёзиб олган. Аммо бу намуналар олим қаламига тушгунига қадар қадимдан халқ орасида айтилганини ҳеч ким инкор қилолмайди. «Девону луғоти-т-турк»да эса биз қаҳрамонлик, меҳнат, мавсум-маросим, лирик қўшиқлар билан танишамиз ва XI аср туркий халқлар

оғзаки ижодида бу жанр намуналари бой ва мавзуга кўра хилма-хил эканини кўрамиз.

Филология фанлари доктори, профессор Б.Саримсоқов «Алпомиш» достонининг халқимиз ўтмишидаги аҳамиятини таъкидлаб шундай дейди: «...ўзбек халқи эпоси ҳам кўпгина халқлар эпослари босиб ўтган учта тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, бизгача етиб келди. Биринчи босқичда – қаҳрамонлик, иккинчи босқичда – романик, учинчи босқичда эса тарихий эпос типлари вужудга келди. Қаҳрамонлик эпоси патриархал – уруғчилик муносабатларининг емирилиши натижасида муайян элат ва халқнинг вужудга келишини бадий тафаккур нуктаи назардан асослаб, ўзининг сюжети асосидаги воқеаларни реал этник бирликлар ҳаётидаги улкан воқеалардан олади». Эътибор беринг. Олим қаҳрамонлик эпосини элат ва халқнинг вужудга келишини бадий тафаккур нуктаи назардан асословчи омил эканига диққатни қаратмоқда. Иккинчи масала эпос сюжетидаги асосий воқеалар реал этник бирликлар ҳаётидаги улкан воқеалардан олинишини қайд этишдир. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, мазкур «улкан воқеалар» эпосга асос бўлгунига қадар халқ қўшиқларининг яратилишини тақозо этган.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асарида бугунги кунда халқ репертуаридан мутлақо ўчиб кетган ўнлаб қаҳрамонлик қўшиқларидан намуналар келтирилган. Абдурауф Фитрат ўзининг «Энг эски турк адабиёти намуналари» китобида бу қўшиқларни мавзу жиҳатдан ажратиб тасниф қилади. Намуналар қаторида шундай тўртлик бор:

Қўзи қийқириб ўғуш тирдим.  
Ўғи қару кириш кўрдим.  
Тўқуш ичра уруш бердим.  
Аран кўриб баши тиғди.

## Мазмун:

Тоғ тепасидан тубанга караб кичқирдим, кабиламини тўпладим.  
 Ёв томон сакраб югурдим-да ёйимни  
 Киришладим (отишга тайёрладим. – муаллиф.)  
 Майдонга кириб уруш очдим.  
 Ёв ботирлари мени кўргач, бошларининг  
 Ўткурлиги кетди (бошларини кўтаролмай колдилар) .

Юқорида келтирилган тўртлик мазмунини тўлдирувчи ўнлаб мисоллар Фитрат китобидан ўрин олган. Агар қадимги қўшиқларда лирик йўналиш билан бир қаторда эпик мазмун ҳам ифодаланиши мумкинлигини назарда тутсак, «Девон»даги кўплаб парчаларни маълум сюжет чизиғига жойлаштириш мумкин бўлади. Уларда душман устидан ғалаба қозонишнинг сирлари, рақибни аввал дўқ-пўписа билан руҳан енгиб олиш усуллари, уни ғафлат ўйқусида эканида тўсатдан мағлуб қилиш тактикаси, ғалаба

осонликча қўлга киритилмаслиги, киритилганда эса бутун халқ яйраши ҳикоя қилинади. Айтиш мумкинки, Маҳмуд Кошғарий «Алпомиш» эпоси пайдо бўлишидан олдин аجدодларимизнинг мустақилликка эришишида муҳим аҳамият касб этган оғзаки қўшиқлар тизимини бизга атайин мерос қолдирган ва эпос пайдо бўлишидан аввалги ижодий жараён ҳақида маълумот берган. Кейинчалик эса бу асарлардаги қаҳрамонлик ифодаси «Алпомиш»дан, яна кейинроқ Гўрўғли туркуми дostonларидан ўрин олган. Фикримизни янада далиллаш учун қуйидаги тўртликка мурожаат қиламиз:

Такра авиб акралим,  
Аттин тушуб йукралим,  
Арсланлаю кукаралим,  
Кўжи ани кавилсин.

Мазмуни:

Ўвнинг атрофини айлангириб олайлик-да  
Отдан тушиб  
Арслонлар каби бақиритиб югурайлик.  
Онинг кучи бўшаитиб қолсун .

Бу мисолда қадимги аجدодларимизнинг душман устидан ғалаба қозонишини таъминлайдиган усул акс этган. Бизнингча, бор-йўғи шу тўрт мисрада учта ҳарбий санъат ифодаланган. Биринчидан, душман қўшинини камал ҳолида тор-мор қилиш. Иккинчидан, отдан тушиб овоз чиқармай ҳужумга тайёрланиш. Учинчидан, руҳиятига таъсир қилган вазиятда рақибни наъра тортиб талвасага солиш. Лекин ижодкор яна воқеанинг оддий баёнини эмас, эмоционал кўтаринки руҳий шароитни кўз олдимизга келтирмоқда. Шунинг учун ҳам қаҳрамонлик қўшиқлари қаҳрамонлик эпоси учун ижодий тайёргарлик белгиси сифатида баҳоланса, арзийди.

Ўзбек фольклоршунослигида М.Алавия, Б.Саримсоқов алоҳида эътибор билан ўрганган мавсум-маросим қўшиқларининг тарихи узок қадимга бориб тақалар экан. Йил фаслларидаги ўзгаришлар ҳозирги пайтдагидек одамларни лоқайд қолдирмаган. «Девон»да баҳор айёмидаги гўзал манзара бадий мисраларда акс этганидан ташқари ёз ва қиш ўртасидаги мунозара ҳам ўрин олган:

Ўй қиш билан қаришти.  
Ардам ёсин қуришти.  
Чирик тутиб кўрушти  
Ўқтағали ўтрушур.

Мазмуни:

Ёз қиш билан қарама-қарши бўлди.  
(уларнинг ҳар бири) мақтаниш ёйини қуришти.  
Қўшин тузиб (бир бирини) таъқиб қилишти.  
(Ёй) отиш учун (бир бирига) яқинлашди.

Мунозарада қиш ўзининг ҳоким пайтида одамнинг, ҳайвонларнинг кучга киришини, касалларнинг йўқолишини айтиб мақтанади. Ёзда чивин, пашшалар кўпайишини, касаллар кучайишини танқид қилади. Қор қишда ёғади, буғдой қордан фойдаланиб унади, ҳосил беради. Ёз эса одамлар унинг фаслида яйрашини, булбуллар сайрашини айтиб қишга эътироз билдиради. Қўшиқларда марсия намуналари ҳам учрайди. Афросиёб (Алп Эртўнга – Артунга) нинг ўлими муносабати билан тўқилган аза кўшиғи келтирилади:

Улишиб эран бўрлаю,  
Йиртин яқо урлаю,  
Сикриб уни юрлаю,  
Сигтаб кўзи ўртилур.

Мазмуни:

Мардлар йиғлаб, бўридек увлашдилар.  
Ёқаларини йиртиб бақиришдилар.  
Фарёд чекдилар.  
Қаттиқ йиғидан кўзлари хиралашиб, (гўё) парда босди.

Мазкур қўшиқда сўғд элининг ботир фарзанди Алп Эртўнга (Афросиёб) ўлимидан кейинги маросим пайти ифодасини топган. Бу жасур ва мард инсоннинг эрамиздан аввал босқинчилик урушларини қилган Искандар Македонский (эрадан аввалги 356-323)га қарши юртини ҳимоя қилганини назарда тутсак, марсиянинг тарихи икки минг йилдан зиёд экани, айтиш чоғда маросим қўшиқлари ҳам бошқа мазмундаги қўшиқлар сингари узоқ ўтмишга эгаллиги маълум бўлади.

Маросимлар қаторида тўйлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Эл-юрт бор экан, жамоа бўлиб яшаш бор экан, тўй қилиш одати яшайверади. Табиийки, тўй маросими ўйин-кулгилар, рақслар, театрлаштирилган сахналардан иборатдир. Уларнинг асосини ўлан айтишлар, ёр-ёрлар ташкил этади. Мумтоз адабиётимиз вакиллари нинг бадиий ижодига назар ташласак, баъзан ўша асарлардан намуналар учрайди. Масалан, Алишер Навоий «Ҳамса»нинг бешинчи достони «Садди Искандарий»да Искандарнинг уйланиш тўйида ўлан, ёр-ёр айтиш билан томошалар кўрсатилганини тасвирлайди:

Муғанний тузиб чинга вазнида чанг  
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг

Десанг сенки: «Жон қардошим, ёр-ёр!»  
Мен айтайки: «Мунглуғ бошим, ёр-ёр!»

Албатта, ҳаёт ривожии таъсирида маросимлар ҳам доимий равишда ўзгариб боради. Маросим қўшиқлари ижроси ҳам, анъанаси ҳам янгиланади. Лекин Алишер Навоий байтлари замонамиздаги ўланлар, ёр-ёрлар ҳам қадим тарихга эга сўз санъати намуналари экани ҳақида тасаввур уйғотади.

Шундай қилиб, қадимги қўшиқларнинг мавзу ранг-баранглиги жиҳатидан замонавий халқ қўшиқларидан қолишмаслиги маълум бўлади. Бу намуналар тил жиҳатдан биз айтадиган қўшиқлардан фарқ қилишига қарамай, умуман олганда, ҳозирги қўшиқларга ўхшашдир. Уларнинг ҳаммасини инсон ички кечинмаларини ифодалаш фазилати бирлаштириб туради. Чунки бу лирик асарларда бевосита ҳаётда рўй берган ҳодисаларгина эмас, балки ана шу ҳодисага ҳис-туйғу орқали муносабат билдириш етакчидир. Халқ қўшиқларининг бугунги кунда ижро этилаётган намуналари асосини қадимги замонларда омма орасида яшаган қўшиқлар ташкил этади. Қўшиқ халқимизнинг қувончли ва ташвишли кунларида, меҳнатида ҳамроҳ бўлган. Шундай экан, халқ қўшиқларини миллатимиз тарихи саҳифаларининг гўзал кузатувчилари дейишимиз мумкин. Шунинг учун ҳам улар халқ қадриятларининг ажралмас таркибий қисмини ташкил этади.

Қўшиқлар таснифи. Халқ қўшиқлари оғзаки ижоддаги бошқа жанрлар каби мавзу йўналишига кўра турларга бўлинади. Аввалги саҳифаларда кўриб чиққанemizдек, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асарида шарҳланиши лозим бўлган бир сўз иштирокида келтирилган қўшиқлар ўзида лирик ҳис-ҳаяжонни ифодалашдан ташқари муайян мазмунни ҳам ёритади. Мавзу йўналишига кўра қадимий намуналарни қахрамонлик, меҳнат, мавсумий, маросимий, муҳаббат қўшиқларига ажратиш мумкин. Бу тасниф ҳозирги пайтда халқ вакиллари томонидан ижро этиладиган қўшиқларга тўлиқ равишда мос келмайди. Тўғри, мазмунан қадимий қўшиқларга яқин асарлар ҳам йўқ эмас. Лекин замонавий халқ қўшиқлари аввалгилардан ҳаётни ифодалашда, сўз қўллашда, бадиий тасвир воситаларидан фойдаланишда муайян фарқларга эга. Шунинг учун юқорида қайд этилган фикрларга суянган ҳолда оғзаки ижодимиздаги халқ қўшиқларини қуйидаги турларга бўлиб тасниф қилиш мақсадга мувофиқдир:

1. Меҳнат қўшиқлари.
2. Мавсум-маросим қўшиқлари.
3. Лирик (ишқий) қўшиқлар.
4. Тарихий қўшиқлар.

Меҳнат қўшиқлари. Ўзбек халқи тарихини шартли равишда меҳнат қилиш тарихидан иборат дейиш мумкин. Ўзбеклар тўй маросимларини, гап-гаштакларни, сайилларни, турли байрамларни ўтказишда ўта ташкилотчи ва ижодкор халқ сифатида шуҳрат топган. Дам олиш, ҳордиқ чиқаришни ўрнига қўйган халқ, одатда, меҳнат қилишни ҳам билади.

Меҳнат эса деҳқончилик, чорвачилик, касб-ҳунар; илм-фан ривожии йўлида

фаолият кўрсатиш билан узвий боғланади. Халқ меҳнат самарасини муттасил равишда ошириш чорасини кўриб келган. Ўтган аср ўзбек адабиётига муносиб ҳисса қўшган ёзувчи Ойбек «Қутлуғ қон» романида қосиб Шокир отанинг маҳси тикиш билан банд бўлган пайтларини тасвирлаганда шундай деб ёзади: «Юпқа девор билан ҳовлидан ажралган дўконхонада Шокир ота ишлайди. Баъзи вақт унинг қўшиғи Унсин қулоғига етади. Чол хаста овоз билан куйлайди. Овозини бир қўйиб, яна тўсатдан жим бўлади. ...Унсин диққат билан тинглаб, мана шу мисраларни уқиб олади:

Кўрмасайдим бу умр саҳросини,  
Чекмагайдим кўкка ўтлик оҳини.  
Пора-пора йиртди кўксимни ситам,  
Сўрғучи борми кўнгилнинг зорини?»

Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида қуйидаги нозик матнни ўқиймиз: «Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитиларди: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» Рухлик, кучлик кўкракдан чиққан бу ашула тевақални зир-р этдириб юборгандек, Отабекка ҳам бошқача бир таъсир беради. Гўё бу деҳқон унинг истиқболдан ҳикоя қилгандек бўларди» .

Маълум бўладики, моҳир ёзувчилар бадиий асарларда образ яратиш жараёнида меҳнаткаш омманинг вакиллари халқ қўшиқларини айтиш билан боғланганлар. Қандай меҳнат тури билан шуғулланмасин, миллатимиз вакиллари қўшиқни ҳаёт ҳамроҳи деб билганлар. Айниқса, бевосита меҳнат қўшиқлари бошқа халқларда бўлгани каби иш жараёнини ўзида ифодалаши билан машҳур. Меҳнат эса ўзига яраша жисмоний ҳаракатдан, баъзан зерикарли бир хил фаолиятдан иборат бўлади. Бу эса одамни толиқтирган ишни тўхтатмасдан овуниш чораларини излашга мажбурлаган. Ана шундай мураккаб вазиятларда қўшиқ айтиш самарали ечим вазифасини ўтаган. Таноб-таноб ерга дон сочиш, кейинчалик ҳосил ўриш, челақ-челақ сут соғиш, метрлаб гилам тўқиш фақат айтишга осон. Аслида, бу ишлар деҳқон, сут соғувчи, гилам тўқувчи, буғдойни ун қилувчидан кучли ирода, катта жисмоний куч, малака ва тажриба талаб қилган. Шунинг учун тадбиркор халқ меҳнатни қўшиқ жўрлигида амалга ошириш йўлини ўйлаб топган. Меҳнат қўшиқлари ўз таркибида бир неча жанрлардан иборат бўлади. Ҳар бир жанрни бевосита меҳнатнинг қайси тури билан банд бўлиш белгилайди. Хусусан, ўрмак қўшиғи гилам тўқишда айтилар экан, айнан шу намуна кашта тикувчи, қўш ҳайдовчи шахс томонидан ижро этилмайди. Яъни ҳар бир меҳнат соҳаси ўзининг махсус қўшиғига эгаллиги билан ажралади. Шунингдек, кўп қўшиқларда иш қуролига мурожаат қилиш одати бор. Буғдой янчаётган деҳқон ҳўкизи билан тиллашади, ун чиқараётган аёл ёргичоққа мурожаат қилиши мумкин. Бинобарин, меҳнат қўшиқларининг ички турларини матнда эсга олинган иш қуроли воситасида ҳам аниқлаш имкони бор. Яна бир хусусиятни эслаб ўтиш жоиз. Меҳнат қўшиқлари узоқ

муддат давомидаги ишни бажаришда ўзига хос восита бўлгани сабабли уларда қайта-қайта бир матнни такрорлаш, иш қилаётган одамнинг сергаклигини ошириш мақсадида турли хитобларга мурожаат қилиш одати анъана ҳисобланади.

Фольклоршунос Баҳодир Саримсоқов меҳнат кўшиқларини ўрганиш таҳлил қилишнинг қулайроқ йўлини белгилаш мақсадида уларни қуйидаги турларга бўлишни маъқул топган:

1. Деҳқончилик билан боғлиқ кўшиқлар.
2. Чорвачилик билан боғлиқ кўшиқлар.
3. Ҳунармандчилик билан боғлиқ кўшиқлар .

Олимнинг таъкидлашича, овчилик, савдо-сотиқ каби меҳнат турлари билан ҳам боғлиқ асарлар бўлган, аммо бу намуналар бугунги кунда сақланмаган. Хусусан, уларнинг айримларини фақат Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асаридагина учратиш мумкин.

Деҳқончилик билан боғлиқ кўшиқлар. Қўлланманинг аввалги саҳифаларида «Авесто» ҳақида тўхтаганмиз. Қадимги асарда буғдойни экишга берилган аҳамият инсон тақдири билан уйғунлашган. Бу эса ўзбек халқи аجدодларининг деҳқончилик билан шуғулланиши юзлаб эмас, минглаб йилларга тенглигини исботлайди. Бинобарин, деҳқончилик билан боғлиқ кўшиқларда экин-тикин жараёни бошидан охиригача босқичма-босқич акс этиши табиийдир. Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зарифов бевосита ҳаёт акс этган кўшиқ намуналарига алоҳида эътибор билан ёндашар экан, деҳқончилик ҳақидаги асарларни ёзиб олишни қадрлаган эди. Шунинг учун ўзбек олимлари бисотидаги деҳқонлар айтадиган кўшиқлар нисбатан тўлиқ ёзилганлиги билан ажралиб туради. Уларни Баҳодир Саримсоқов кўш, ўрим, янчиқ, ёрғичоқ кўшиқлари тарзида ички турларга бўлиб таҳлил қилган .

Деҳқоннинг меҳнати ер қаъридан тафт келиши билан боғлиқ. Тажрибали боболаримиз фикрича, баҳор ердан буғ кўтарилишидан бошланади. Қишнинг охирида ердан буғ кўтарилдими, деҳқон кўшни далага олиб чиқади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясида Аминнинг Қобил бобога берган масҳараомуз:

- Яхши хўкизмиди, ё ёмон хўкизмиди? – саволига чол:

- Қўш махали, - деб жавоб қайтаради. Яъни ер ҳайдаш бошланган пайтда хўкизнинг яхши-ёмонига эътибор берилмайди, демоқчи. Шу икки оғиз сўз билан ер ҳайдашнинг оғирлиги, ҳосил учун бу ишнинг муҳимлиги ўз ифодасини топган. Деҳқон ерни ҳайдашдан келажакка умид билдиради. Меҳнатнинг машаққати бу умид олдида орқага чекинади. Шу боис хўкизнинг шохига ёғ суриб ҳосил мўллигини руҳан таъминламоқчи бўлган деҳқон кўшиқ билан ўзини овутган бўлиши мумкин. Тўғри, бу кўшиқлар, кўпинча, хўкиз тилидан айтилган. Оғир қисматдан деҳқон ҳайвон нутқи воситасида нолиган:

Шохларим бор газ-газ қулоч,  
Устида ўйнар қалдирғоч,  
Ҳайдай десам, қорним оч,

Мен қўшга қандай ярайин.

Аслида, охирги икки мисра ҳўкизнинг эмас, деҳқоннинг аҳволидан хабар бермоқда. Натижада, деҳқон ҳўкиздан ҳасрат қилиш воситаси сифатида фойдаланмоқда. Бу ўринда қўшиқдаги оғир турмуш шароитининг акс этиши қўш ҳайдаш пайтида деҳқонни қандай қилиб меҳнатини енгиллаштириши мумкин деган мантиқий савол пайдо бўлади. Саволга икки хил жавоб бериш мумкин. Биринчидан, инсон табиатида бир хил зерикарли иш қилаётган пайтда ниманидир айтиб туриш унга ҳамиша мадад бағишлайди. Деҳқоннинг қандай қўшиқни айтиши аҳамиятсиз. Муҳими, у қўшиқ айтса, бу қўшиқ ҳақиқатдан хабар берса бас! Иккинчидан, мабодо деҳқон мазкур тўртликни айтди, ундаги мазмунга ҳам диққат қилди, дейлик. У тақдирда тахмин қилиш мумкинки, айтувчининг ҳаракатини энди алам бошқара бошлайди. Оқибатда, у омов тишларини ерга чуқурроқ ботиришга, бемажол қўл мушакларини яхшироқ ҳаракат қилдиришга уринади. Ишнинг якуний босқичида эса раҳм, шафқат мазмуни ўз-ўзидан қуйилиб келади:

Ҳўкизгинам, бўйнигинанг эзилди.  
Кўзгинангдан ёшлар қатор тизилди.  
Бўйинтурук билан омов тортмасанг,  
Сени билан менга гўрлар қазилди.

Бу мазмундаги тўртлик ижросида ҳам айтувчининг чуқур руҳий ички кечинмалари ифодаланган. Ҳис, туйғу ўрин олган қўшиқ эса ҳар қандай оғир вазиятда ҳам киши кайфиятига далда беради, меҳнат жараёнини нисбатан енгиллаштиради.

Ер ҳайдалиб, дон сочилганидан сўнг етилган ҳосилни ўриш бошланади. Аввало, ўришни ер ҳайдаш билан тенглаштириб бўлмайди. Агар ер ҳайдаш битта одам томонидан бажарилса, жисмоний қувватни қўллаш оғир бўлса, баҳорда "илик узилди" (одам танасидан қувватнинг қочиши) пайтига тўғри келса, ҳосилга кўпроқ умид билдирилса, ўрим ўришда деҳқон ҳар ҳолда қувватга кирган, ўрган ҳар бир буғдой пояси унинг кучига куч қўшади, хирмондан аниқ дарак беради. Иккинчидан, ўрим жараёнида жамоа бўлиб ишлаш имкони бор. Бу омиллар, шубҳасиз, ўрим ўришда деҳқон кайфиятини яхшилади. Устига устак қўшиқ айтилса, нур устига нур бўлиб қўшилади. Шунинг учун ўрим қўшиқлари қўш қўшиш пайтида айтиладиган тўртликлардан ўйноқилиги, нисбатан шўхлиги билан фарқ қилади:

Ўроғим олмос,  
Ўришдан қолмас,  
Сира ҳам толмас,  
Ўрмасам бўлмас.

Юқори саҳифаларда қайд қилганимиздек, деҳқон иш куролини мақтайди, ундан қоникаётганини изҳор қилади. Ўроқнинг олмос каби ўткир эканида ўзининг чархлаш маҳоратини мақташ оҳанги ҳам йўқ эмас. Ўрни келганда, деҳқон буғдойга ҳам мурожаат қилади. Буғдойдан тўп бўлиб туришни сўрайди. Шунда уни ўриш осон кечишини таъкидлайди. Баҳодир Саримсоқовнинг маълумот беришича, ўрим ҳашар қилиб ўтказилаётганда: «...ўримчиларни зериктириб қўймаслик, иштиёқ билан меҳнатга чорлаш мақсадида сўзга чечан кишилар турли лирик қўшиқлардан ёки қизиқарли дostonлардан парчалар куйлаб, ўроқчиларга далда берганлар. Қашқадарё, Сурхондарё ва жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбеклар ўрим пайтида «Ёзи билан Зебо» дostonидан парчалар куйлаганлар» . Айни пайтда деҳқончилик қўшиқлари қаторида «Қора дарё» туркуми ҳам мавжуд бўлиб, унда экинлар интоқ санъати воситасида тилга киради ва муайян тажриба натижасини изҳор қилади. Мазкур тўртликларда арпа, буғдой, шолғом, мош каби экинлар сўзлайдилар. Аксари ҳолларда уларнинг хасратлари билан танишамиз:

Шолғом айтар шод бўлмадим,  
Бу ғамдан озод бўлмадим.  
Сув ичиб обод бўлмадим,  
Тошмадингми, қора дарё?

Деҳқончилик қўшиқларининг яна бир тури янчиқ пайтида айтилган. Кўпинча, уларни халқнинг ўзи «Майда», «Майда гул», «Майдалар», «Хўп майда» деб атайдилар. Ҳосил йиғиш кўнгилдагидек натижа берганида деҳқон энди ўзини руҳан тетик ҳис қилади. Аксинча бўлган тақдирда ҳам ўзбекларда «насиба» деган шукроналикни ифодаловчи сўз бор. Шунинг учун майда қўшиқларида биз кўш қўшиқларида, «Қора дарё»да бўлганидек, қисматдан нолиш, дард-ҳасрат оҳанглари нисбатан кам ўрин олганига гувоҳ бўламиз. Бундай қўшиқларда табиат берган инъомдан мамнунлик кайфияти устувордир. Деҳқон яна ҳайвонга мурожаат қилади:

Хўп ҳайда-ё, хўп ҳайда, майдаё-майда,  
Қалқон кулоғим ҳайда, майдаё-майда.  
Темир туёғим ҳайда, майдаё-майда,  
Хирмонни қилгин майда, майдаё-майда.

Баъзан эса деҳқон ўзининг ҳазилини ҳам қўшиқларда ифолаши мумкин. У иш ҳайвони устидан кулишга ва шу усул билан кўнглини ёзишга уринган:

Майда-майда май босар, майдаё-майда,

Майда сенга ярашар, майдаё-майда.  
Сенинг қалин териларинг майдаё-майда,  
Этик қилса ярашар, майдаё-майда.

Одатда, майда кўшиқлари деҳқоннинг бевосита кўнгил изҳоридан иборат бўлиши мумкин. Чунки янчиқ жараёнида ўримдагидек кенг жамоа иштироки талаб қилинмайди. Ижрочи кўшиқларини ҳўкиз ёки бошқа ҳайвондан ташқари янчиқда деярли ҳеч ким эшитмайди. Айни пайтда бари бир бош мақсад йил давомида қилинган меҳнат маҳсулига тезроқ эга бўлишни тақозо этади. Кўшиқ деҳқондаги зерикиш ҳолатини юмшатиш ва ҳар бир ҳаракатнинг самарасини ошириш воситаси вазифасини бажарган. Аммо агар бу кўшиқларда деҳқон бажараётган меҳнат акс этган десак, хато бўлади. Чунки ҳар бир кўшиқда деҳқон, албатта, ўзининг ички кечинмаларини, ҳаёт тажрибасидан олган таассуротларини, турмуш ташвишларини ҳам баён қилади. Кўшиқ айтувчи саҳнадаги санъаткор хонанда эмас, балки даладаги оддий ижрочи ва айни шу пайтнинг ўзида унинг ўзи тингловчи сифатида намоён бўлади. Аслини олганда, унинг кўшиқларини ер ҳайдаётган ёки буғдой янчаётган ҳўкиз эштади, холос. Деҳқонга ҳўкизидан бошқа тингловчининг кераги ҳам йўқ. Чунки у дилидаги ҳис-туйғуни ўзига ўзи айтади ва шу йўл билан қилаётган ишини енгиллаштиради, ҳасратини ёзади. Айтиш мумкинки, бундай вазиятда деҳқон ёнидаги ҳайвон унинг вафодор сирдошига айланади.

Деҳқончилик кўшиқларининг сўнгги тури «Ёрғичоқ» кўшиқлари деб аталади. Ёрғичоқ буғдойни ун қиладиган хонаки асбобнинг номи. Икки устма-уст қўйилган ички қисми йўнилган тошнинг ўртаси ўйилган бўлади. Тепа қисмдаги тош чеккасига ёғоч даста суқилади. Шу дастани ушлаб тошни айлантришади. Ўрта тешикка солинган буғдой дони марказдан қочиш кучи ҳисобига икки тош ўртасида майдаланиб унга айланади. Бу ишни фақат аёллар бажаради. Бинобарин, оғир меҳнат давомида айтиладиган кўшиқларни ҳам аёллар ижро этадилар. Уларда аёл ёрғичоққа мурожаат қилади. У билан гаплашади, ҳасратлашади, дардини тўқади. Натижада, ёрғичоқ оиладаги онанинг ҳис-туйғусини самимий равишда баён қилиш воситасига айланади:

Ёрғичоқ ялпоққина,  
Ун қилар оппоққина,  
Ёрғичоқ хир-хир этар,  
Муштдаккина хамир этар.

Ёрғичоғим гулдур-гулдур,  
Бўғзим тўла оппоқ ундир,  
Бой бобомнинг хонадони,  
Иккимизни ейдир-ейдир.

Шундай қилиб, йил фасллари ўзгаради, деҳқоннинг иш қуроли (хўкиз, омоч, ўроқ, ёрғичоқ) ўзгаради, аммо қўшиқни яратишдан назарда тутилган бош мақсад (оғир меҳнатни енгиллатиш, турмуш ҳасратини айтиб юракдаги ғамни ёзиш) ўзгармайди. Ҳар қандай вазиятда ижро этиладиган қўшиқ ҳаётнинг лирик ифодаси сифатида баҳоланади.

Чорвачилик билан боғлиқ қўшиқлар. «Алпомиш» достонида Бойбўри етти ёшга етган Ҳақимбекни «ўғлимга энди шоҳлик, сипоҳилик илмини ўргатайин», - деб мулладан чиқариб олади. Бойсари ҳам Барчин қизини «Қизимга Кўкқамиш кўлида қўй соғдириб, чорвадорлик илмини ўргатайин, қўй соғмоққа уста бўлсин», - дейди. Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида «Игдишчилар бирла қатилмақни айур» (Чорвадорлар билан аралашмоқликни айтади) боби бор бўлиб, унда:

Қимиз, сут йа йун йағ йа йуғрут қурут,  
Йадим йа кидиз ҳам эзар эвка тут

байти бор. Бобнинг ва байтнинг умумий мазмуни халқ ҳаётининг фаровонлиги бир деҳқонга, бир чорвадорга боғлиқ эканини тушунтиришдир. Маълум бўладики, ўзбек қадим замонлардан чорва билан шуғулланган. Бу соҳа халқ орасида алоҳида илм ва тажриба бирлигини ташкил этувчи бебаҳо бойлик ҳисобланган. Чорва молларини соғишда қўшиқ айтиб туриш ана шу тажрибанинг кашфиётларидан эди. Бугунги кунда жаҳон илм-фанида ҳатто сувнинг яхши ва ёмон гапларни тушуниши, муסיқанинг фарқига бориши, ўзига бўлган муносабатга кўра шифо қилиш хусусиятини ўзгартиб туриши исботланди. Ваҳоланки, халқ бундай янгиликларни минг йиллар олдин ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб билиб бўлган эди. Фақат илмий асосда исботламаган бўлиши мумкин. Хусусан, сигир, қўй, эчкиларни соғиш пайтида соғувчи, одатда, битта қўйлақдан фойдаланган, соғиш вазиятини хайвон ихтиёрига кўра танлаган, қўшиқ айтиб соғадиган молини ийдирган. Натижада, соғиладиган сут миқдорини кўпайтирган.

«Хўш-хўш» қўшиқлари сигир соғишда айтилган. Вақт ўтиши билан сигир қўшиқ оҳангига ўрганган. Қўшиқ айтилган заҳоти тинчланган, сутини ўзига тортмаган. Сигир соғувчи сигирга сипориш қилганда айтадиган асалли сўзларини алоҳида меҳр билан куйлаган. Ва сигир бу меҳрни ҳис қилган. Оқибатда, ҳар икки тараф-соғувчи ва сут берувчи фойдада бўлган:

Хўшим молим говмишим,  
Эмчакларинг совмишим,  
Оралаб единг ўтингни,  
Ийиблаб бергин сутингни.

Сени сийлаб боқайин,

Кўзмунчоқлар тақайин,  
Қуралай кўз говмишим,  
Туёқлари кумушим.

Зотли молим ҳўш-ҳўш,  
Сутли молим ҳўш-ҳўш.

Эътибор берсак, деҳқончиликда ҳўкиз «темир туёғим» деб эркаланган эди. Энди соғиш пайтида сигирга «қуралай кўз», «туёқлари кумушим» деб мурожаат қилинмоқда. Шубҳасиз, инсон бу эркалашларни ҳўкиз ёки сигир тушунмаслигини яхши билади. Лекин қўшиқ ижроси давомида товуш товланишининг, оҳангнинг хайвонларга ижобий таъсир кўрсатишига ишонади. Масаланинг яна бир муҳим томони ҳам йўқ эмас. Гап шундаки, ижтимоий ҳаёт оғир, турмуш ўтказиш жуда қийин бўлган бир пайтларда оиладаги битта сигир бутун оилани боққан, ўлимдан қутқарган. Шунинг учун уй бекасининг қўшиғида сигирига ич-ичидан раҳмат айтиш туйғуси ҳам ўз ифодасини топган.

«Турей-турей» қўшиқлари қўйларни соғиш пайтида айтилган. Баҳор фасли қорақўл совлиқлар учун фожиа даври бўлган. Қорақўлчиликда қимматбаҳо тери олиш учун кўзилар кўп вақт ўтмай сўйилган. Совлиқ ҳам боласидан жудо бўлган, ҳам елинига сут тўлиб азоб тортган. Шунинг учун она қўйларни соғишга чорвадорликда алоҳида эътибор берилган. Соғиш билан боласидан ажралган қўй қисмати нисбатан енгиллашган. «Турей-турей»лар матнида сут соғувчи қўйнинг кўзисидан ажралганига ҳамдардлик билдирган, унга ачиниш туйғусини ифодалаган. Ҳар ҳолда қўйни макташга уринган:

Болалилар бош бўлар, турей-турей,  
Боласизлар ёш бўлар, турей-турей,  
Келар йили туққанинг, турей-турей,  
Кўзингга йўлдош бўлар, турей-турей.

Халқимизнинг бошқа мавзу ва турдаги қўшиқлари сингари турей-турейларда ҳам қўйларни жонлантириш, яъни сут соғувчи уни ўзига суҳбатдош одамдек тасаввур қилиш усули етакчи ҳисобланади. Қўшиқ оҳанги оғир, вазмин айтилади. Қўйнинг ақллилиги, иродалилиги, ўз эгасига хайрихоҳлиги ошириб таърифланади. Ҳатто она қўй боғда очилган гулга тенглаштирилади. Айтиш мумкинки, турей-турейларда халқнинг асрлар давомида қўй боқиш машаққатидаги тажриба бадийий йўл билан ўз аксини топади. Тарихдан маълумки, биттагина ўта сифатли кўзи териси ўрни келганда катта-катта амалдаги одамлар ўртасида муомалани бошқарган. Ой нурида тунда товланадиган терилар қимматбаҳо заргарлик гавҳарларидан ортиқ баҳоланган. Қўй эгаси, эҳтимол, ана шу ҳаёт лавҳаларини ҳам назарда

тутган бўлиши мумкин:

Эсли молим – оқилим, турей-турей,  
Елкамдаги кокилим, турей-турей.  
Шунча молнинг ичида, турей-турей,  
Боғда очилган гулим, турей-турей.

Чуриялар. Чорвачиликда чурия қўшиқларининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Аввало, соғиладиган сигирга, қўйга, эчкига алоҳида-алоҳида қўшиқ яратилишига эътибор берайлик. Ҳўш қўшиқлари қўй соғишда айтилмаганидек, турей-турейлар ва чуриялар сигир соғишда айтилмайди. Табиийки, ҳайвон учун қандай қўшиқ айтиб соғиш бари бир эмасми? – деган савол туғилади. Йўқ, ҳайвон учун ҳам бари бир бўлмаган. Эгаси буни ҳисобга олган. Гап шундаки, ҳар бир чорвадор қўйга, эчкига ўзига хос муносабатда бўлади. Улар ҳатто сигирнинг қайси рангни яхши кўришини, қайси қўшиқни эшитганида кўпроқ сут беришини билганлар. Чурия қўшиқларининг мазмун-моҳияти ҳам эчкини мақташдан, унинг одат ва фазилатларини ошириб таърифлашдан иборат:

Оғзигинангда ўтинг бор, чурей-чурей,  
Елингинангда сутинг бор, чурей-чурей.  
Серсоқолим жонивор, чурей-чурей,  
Керилиб турган бутинг бор, чурей-чурей.

Бу қўшиқларда «оғзинг» эмас, «оғзигинанг», «елининг» эмас, «елингинанг», «серсоқолим» каби сўзларга эътибор беринг.

Шохларинг бор бир минора, чурия-чурия,  
Минора қушлар қўнара, чурия-чурия.  
Боланг олиб искасанг-а, чурия-чурия,  
Куйган юрагинг қонар-а, чурия-чурия.

Мазкур тўртликка ўхшаш қўшиқларда ўзига хос кичик лирик асар яратилгандек тасаввур ҳосил бўлади. Ҳатто сут соғувчининг дарди «боланг олиб искасанг-а» мисрасида акс этмаганмikan, деган фикр пайдо бўлади. Хуллас, чорвачилик билан боғлиқ қўшиқлар халқимизнинг қадимдан бу касбни эгаллаб келганидан, чорвачиликнинг сир-синоатларидан хабардор эканидан дарак беради. Халқ ҳар бир ҳайвонга худди одамдек муомалада бўлган. Уни эркалаган, мақтаган, таърифлаган, сифатлаган. Энг муҳими, айтилаётган қўшиқнинг охир оқибат натижага ижобий таъсир қилишини билган.

Шубҳасиз, «Ҳўш», «Турей-турей», «Чурия» қўшиқларини чорвадорлар орасида яшаган шоиртабиат одамлар тўкишган. Бу қўшиқларда сўз

санъатининг бошқа намуналарида бўлганидек, турли бадий воситалардан фойдаланилган. Хусусан, «эсли молим», «қалам қошинг», «зотли молим» каби сифатлашлар; «қозон-қозон сутинг бор», «ақллисан, доносан», «шоҳларинг бор бир минор» каби муболағалар; «елкамдаги кокилим», «боғда очилган гулим» каби истиоралар; «қалам қошинг сузилсин», «сутлилигингни билдиргин» каби жонлантиришлар қўлланган. Қўшиқларда қофия санъатига ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу тасвир воситалари қўшиқларнинг эстетик қимматини оширган, жозиба бағишлаган. Айни пайтда халқ қўшиқлари хазинасидан муносиб ўрин олиш имконини таъминлаган.

Хунармандчилик билан боғлиқ қўшиқлар. Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонида «Узлар бирла қатылмакны айур» (Хунармандлар билан аралашмоқни айтади) бобини хунармандларга бағишлаган. Унда темирчи, этикчи, ўймакор-дурадгор, бўёкчи, рассом, ўқсоз-ёйсозлар мактови берилган. Дунёнинг гўзалликлари булардан чиқади, оламдаги ҳайратомуз ишлар булардан чиқади, деб шоир хунармандларнинг ҳаётдаги ўрнини юқори баҳолайди. Ҳақиқатан ҳам, хунармандлар жаҳон цивилизацияси ривожига муносиб ҳисса қўшган касб соҳибларидир. Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган қоғоздан тортиб шоҳи атласгача, ўймакорликдан тортиб тўқилган гиламларгача дунёда машҳур бўлган. Хунарманд усталарнинг шогирд танлаш синовидида мумтоз шеърятимиздан байтлар сўраш одати кенг тарқалган эди. Чунки бирор хунарни мукамал эгалламоқни фақат касбий маҳорат билан чеклаш мумкин эмас эди. Моҳир хунарманд маънавий жиҳатдан ҳам комил инсон бўлиши талаб қилинган. Шунинг учун ҳам хунар эгалари қўшиқ айтган, аския сирларини билган, мусиқа чалган. Бу анъана бугунги кунда ҳам сақланган. Қўшиқ жўрлигида тайёрланган маҳсулотга устанинг меҳри қўшилган.

Ўзбек меҳнат қўшиқларининг салмоқли қисмини гилам тўқиш, кашта тикиш, чарх йиғириш каби хунар билан шуғулланиш давомида айтиладиган намуналар ташкил этади. Уларнинг энг қадимгиларидан бири чарх қўшиқлари ҳисобланади. Бугунги кун текстил саноати пайдо бўлмасдан олдин пахта чигити қўлда ажратилган. Махсус ясалган қурилма – чарх айлантирилиб, пахта толасидан ип йиғиришган. Меҳнат у қадар оғир бўлмаган, аммо жуда зерикарли ва унумсиз эди. Иш жараёнига бир оз бўлса-да енгиллик бағишлаш мақсадида чарх қўшиқлари айтилган:

Чарх йиғириб, чарх йиғириб,  
Шул қўлгинам толадир.  
Агар шуни йигирмасам,  
Болалар оч қоладир.

Одатда, ип йиғирувчи аёллар ип ишлатадиган косибларнинг буюртмаларини бажаришган. Айниқса, киш фаслида ёлланиб бажарадиган ишлари камайган пайтда ип йиғириш оилада рўзғор тебратиш воситасига

айланган. Мажбурият уй бекасидан бутун иродани ишга солиб меҳнат қилишга ундаган:

Чархгинам, эй чархгинам,  
Юраккинам оласан.  
Айт-чи, сен бу юртлардан  
Қачонгина йўқоласан.

Юқоридаги тўртликда чарх айлантираётган аёлнинг қалбидаги бутун дард, алам ёрилиб чиққандек таассурот уйғотади. «Қачонгина йўқоласан» сўз бирикмасидаги фикр йўналиши чархга қаратилган эмас, балки бутун қисматга, тақдирга нисбатан чиқарилган ҳукм қимматида баҳоланади. Аслини олганда, аёл чархнинг йўқолишини истамайди. Чунки чарх, эҳтимол, рўзгорнинг сўнгги илинжи ва умид воситаси бўлиши мумкин. Бўз тўқиш жараёни ҳам чарх йиғиришдан осон бўлмаган. Фақат бўз тўқишда бир нечта дўкон деб аталган бўз тўқиш қурилмалари бир хонага жойлаштирилган бўлиб, бу ерда икки ва ундан ортиқ косиблар бирга ишлаши мумкин эди. Бўз тўқилганда қўл ва оёқ муайян мақсадга биноан бир хил ҳаракатда бўлган. Косиблар бу ҳаракатларга шу қадар кўникиб кетар эдиларки, баъзан дўконда ишламаётган бўлсалар ҳам одатий ҳаракатни такрорлайверардилар. Қўшиқ эса соатлаб тинмай ишлаш жараёнида уларнинг овунчоғи вазифасини бажарган. Қўшиқ қуйлашдан косиб эстетик қониқиш ҳосил қилган:

Бўз тўқийман қироғини ўхшатиб,  
Мокки отаман қўлгинамни қақшатиб,  
Бозордаги шоҳилардан яхшироқ,  
Нафисдан ўхшаган бўзим яхшидир.

Юқоридаги қўшиқда бўзчининг ўз меҳнатига берган баҳоси ҳам ифодаланган. Маълумки, бўз пахта ипидан тўқилган. Бундай матони, одатда, иқтисодий жиҳатдан яхши таъминланмаган одамлар сотиб олганлар. Бўзнинг пишиқ, айни пайтда, майин чиқиши косибнинг усталигига боғлиқ эди. Узилган ипни ўша заҳоти улаш, моккини бир хил отиш, тепкини маромида босиш маҳсулот сифатини белгилаган. Бинобарин, бўзчи ўз иш фаолиятини назорат қилиши лозим эди. Аммо турмуш ташвиши, буюртмачиларнинг инжиқлиги, иқтисодий танқислик косиблик ишига салбий таъсир кўрсатган. Шунинг учун меҳнат қўшиқларининг ҳамма турларида бўлганидек, маъноси бир хил, матни бошқа қуйидаги қўшиқ вужудга келган:

Дўкон уйга кирсам, танам қақшайди,  
Совуқларда ўлмай қолсам, яхшийди,  
Қариси тиллага кетса, яхшийди,  
Шундан менинг бўзим арзон кетарми?

Марғилон, Қўкон шаҳридаги кекса бўзчи оталар билан бўлган суҳбатимизда, улар бўз қўшиқларини доимий равишда хиргойи қилмасликларини эслашди. Иш пайтида улар «Галдир», «Омон ёр», «Сумбула» қўшиқларини, аския пайровларини айтиб ғубор чиқаришар экан. Бу ҳолат бошқа касбдаги одамлар учун ҳам тааллуқлидир. Хусусан, чарх йигирадиганлар фақат чарх, бўзчилар фақат бўз, гилам, шолча тўқийдиганлар фақат ўрмак қўшиқларини айтишган, деб хулоса чиқариш тўғри эмас. Уларнинг ҳар бири ўз касбига мос қўшиқни айтган, аммо кўнгил ва хоҳиш амри билан машҳур лирик қўшиқлар ижросини ҳам ёддан чиқаришмаган. Ўрмак шолча ёки гилам тўқиш учун тайёрланган махсус қурилма, дастгоҳдир. Унинг ёрдамида, асосан, аёллар шолча, гилам тўқийдилар. Биз кўришга одатланган гиламлар миллиметр устига миллиметр жун ипининг устма-уст тушиши ва кейинги қатлам ип билан ўзаро бирикувидан пайдо бўлади. Махсус тўқмоққа ўхшаган асбоб билан минг-минг марталаб калтакланади ва ипларнинг ўртаси жипслаштирилади. Деярли ҳамма вилоятларда аёллар тўқиган гилам ва шолчалар турмушга узатиладиган қизларга сеп, рўзғордаги бирон камчиликни тўлдириш воситаси бўлган. Қўшиқ ана шундай машаққатли меҳнатни енгиллатган:

Ўрмагимни ўрай-ё,  
Мен бошимга қурай-ё,  
Ўрмаккинам ўнгин деб,  
Энди сендан сўрай-ё.

Бу тур қўшиқларда ҳам одамлар турмуш, насиба, тақдир ташвиши ва қувончларини изҳор қилишган. Баъзан ҳазил, баъзан чин қабилида ички кечинмалар баёнига дуч келамиз:

Ўрмагим ётибди ўралиб,  
Мен юрибман керилиб,  
Қайнонам қарамайди,  
Ўрмагимга ўйрилиб .

Шундай қилиб, меҳнат қўшиқлари ҳақида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Меҳнат қўшиқлари қайси мавзуда ва қайси турда яратилишидан қатъи назар лирик асарлар ҳисобланади. Уларда қўшиқчининг қилаётган меҳнат соҳаси асосида ҳаётининг воқеаларга нисбатан бўлган муносабати ҳис-туйғулари орқали акс этади.

Халқимизнинг меҳнат қилиши, чорвачилик, деҳқончилик, турли касб-хунар билан шуғулланиши қанчалар қадимий бўлса, қўшиқнинг яратилиши ҳам шунчалар тарихийдир.

Ҳаётнинг барча соҳаларида фаолият билан шуғулланган аجدодларимиз машаққатли ва зерикарли меҳнат жараёнининг самарасини ошириш мақсадида махсус касб-хунарлари билан боғлиқ қўшиқлар ижод қилганлар, куйлаганлар.

Меҳнат қўшиқларида ҳайвонларни ва иш қуроолларини эркалаш, уларга мурожаат қилиш, уларни жонлантириш, баъзан гапиртириш хусусияти етакчилик қилади.

Меҳнат қўшиқларининг тили содда, куйи енгил, фикрни ифодалаш усули оддий бўлиб, асосий мақсад иш жараёнини енгиллатиш, қўшиқ айтувчи шахс руҳий ҳолатини кўтаришга қаратилган бўлади.

Мавсум-маросим қўшиқлари. Халқимизда мавсум, маросим, байрам сўзлари билан ифодаланган тушунчалар бор. Улар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун бу сўзларнинг маъно ифодалаш чегарасини белгилаш зарур. «Мавсум» деганда, асосан, йил фасллари назарда тутилади. Бинобарин, мавсум қўшиқлари қиш, баҳор, ёз, куз фасллари билан боғлиқ бўлади. Маросим эса диний ёки анъанавий урф-одатлар муносабати билан ўтказиладиган тадбир, йиғин демакдир. У байрам умумхалқ шодиёнаси, тантана кун маъносини ифодалайди. Маълум бўладики, «маросим» тушунчаси «байрам» сўзи ифодалаган маънодан кенглиги билан фарқ қилар экан. Чунки маросим бир шахс ҳаётидаги муҳим воқеа билан боғланиши мумкин. Бу тадбир оила чегараси билан чекланади. Байрамда эса умумхалқ иштироки бўлиши лозим. Тўғри, биз, кўпинча, «байрам маросими» бирикмасини қўллашимиз мумкин, аммо бу ҳолатда гап оилавий маросим ҳақида эмаслиги таъкидланади.

Дунёда биронта халқ йўқки, турли муносабатлар билан оммавий байрамларни нишонламасин. Байрамлар бутун халқ тайёргарлиги билан ўтказилади. Катта шодиёнalar режалаштирилади. Махсус таомлар пиширилади, байрам либослари тикилади, ўйин-кулгилар, сайиллар, томошалар, мусобақалар уюштирилади. Шунинг учун миллий байрамлар тизимида халқ тарихи, миллий хусусиятлар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бу тасаввурларни оилавий, муайян ҳудуд аҳолиси ўртасидаги маросимлар, қолаверса, миллий урф-одатлар тўлдиради, мукаммаллаштиради.

Олимларнинг маълумот беришларича, мавсум-маросимга оид тадбирлар, халқ оммавий байрамларининг тарихи минглаб йиллар билан ўлчанар экан. Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида «Наврўз», «Рамуш оғам», «Бобохвора» каби ўндан ортиқ байрамлар хусусида маълумот берилади. Халқимиз бугунги кунда

мавсум-маросим, байрам ва удумларни ўтказишнинг узоқ қадимийларини қайта тикламоқда, уларни ташкил қилишда мукаммал режалар билан иш олиб бормоқда.

Ўзбек халқ маросим қўшиқлари Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг «Ўзбек халқ маросим қўшиқлари», филология фанлари доктори, профессор Баҳодир Саримсоқовнинг «Ўзбек маросим фольклори», филология фанлари доктори, профессор Маматқул Жўраевнинг «Ўзбек мавсумий маросим фольклори», олим Насриддин Назаровнинг «Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор» асарларида чуқур илмий асосда таҳлил этилган. Халқимиз ҳар бир фаслнинг ўзига хос фазилатларини таъриф этган, қиш, баҳор, ёз, куз фаслларида табиатда рўй берадиган ўзгаришларни қўшиқларда лирик тарзда ифодалаган. Хусусан, қиш фаслида «Шерда» номи билан аталган гап-гаштак, улфатчиликда:

Қор ёғмайин ола бўлган тоғлар-а,  
Ғунчасидан хазон бўлган боғлар-а,  
Куйистонда куйиб ўтган бедилхон,  
Устида қағиллаб ўтган ғозлар-а,  
Бегим аллаёй, аллаёй

қўшиғи улфатларнинг жўрабошисини сайлашда айтилган. Баҳорда турна, бойчечак, сумалак, шох мойлаш қўшиқларини айтиш одат бўлган:

Адирлар тўла чечак,  
Биз келдик уча-уча,  
Бойчечагим, бойчечак,  
Кутиб олинг, ҳой чечак.

Халқ одатларига кўра ўтказиладиган шамол тўхтатиш, шамол чақириш, обло барака каби ёзги маросимларда ўзига хос қўшиқлар айтилган:

Чой момо, чой, чой, чой,  
Чайилиб қолсин қув шамол,  
Боса-боса беринглар,  
Босилиб қолсин қув шамол.

Ўзбекистонда кузнинг файзи алоҳида қайд қилинади. Ҳосил йиғиш, қовун сайли, тўкинлик халққа мамнуният бағишлайди. Бу фаслнинг ҳам ўз қўшиқлари машҳур:

Қовун-қовунлар дедим,  
Мазали қовунлар дедим,  
Эй ширинновот дедим,  
Гурвак қовунлар дедим .

Халқимизда маросимлар жуда кўп. Йил қуруқ келиб, баҳорда ёмғир ёғмаса, «Ёмғир чақириш» маросими («Суст хотин»); буғдой, шоли бошоқлари етилган пайтда шамол уларни пайхон қилса, «Шамол тўхтатиш» («Чой момо»); дон маҳсулотларини шопириш вақтида шамол бўлмаса, «Шамол чақириш» («Ё, Ҳайдар»); йил совуқ келса, омад юз ўгирса, қурбонлик келтириш маросимлари ўтказилган. Айниқса, оилавий маросимларда: тўй ва азаларда қўшиқлар меҳмон ва мезбонларнинг, майит эгасининг доимий ҳамроҳига айланган. Тўйлардаги ёр-ёрлар, ўлан айтишлар, келин саломлар халқ поэтик ижодининг мумтоз намуналари бўлиб қолган. Ҳаёт тажрибаси оилавий турмуш тотувликдан бошланса, меҳр етакчи бўлса, кейинги ҳаёт ҳам иноқликда ўтишини тасдиқлаган. Шунинг учун куёв-келин кўнглини бир-бирига яқин қилиш орзуси қайта-қайта тилга олинади:

Шойи кўйлак енгига  
Тут қоқайлик ёр-ёр,  
Келин-куёв кўнглига  
Ўт ёқайлик ёр-ёр.

Халқ қўшиқларини ёзиб олиш тажрибаси шуни кўрсатадики, ёр-ёрлар халқ орасида бошқа мазмундаги қўшиқлардан кенгроқ оммалашгандир. Яқин эллик йил атрофида ўтказган фольклор экспедициялари давомида Ўзбекистоннинг кўп вилоятларида бўлдик. Жанубий Қозоғистондаги Чимкент, Туркистон ҳудудлари, Тожикистоннинг Хўжанд, Исфара, Конибодом атрофи, Туркманистондаги Кўхна Урганч манзилларида яшаётган ўзбеклар ҳамиша фольклор амалиётчиларини ёр-ёрлар билан сийлашган. Маълумки, оғзаки ижоддаги қўшиқ ўзининг тез фурсатда, баъзан бадиҳагўйлик – импровизация усулида яратилиши билан бошқа жанрлардан фарқ қилади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, шоирлик истеъдодига эга бўлган ёр-ёр ижрочиси тўй вазиятига қараб янги-янги тўртликларни тўқиб кетаверган. Натижада, айнан тўй ўтказилаётган пайт қўшиқ матнида фото тасвирдек акс этиб қолган:

Қиш кунида совуқ еб,  
Ҳориб келдик ёр-ёр,  
Аччиқ-тирсиқ керакмас,  
Койиб келдик ёр-ёр.

Албатта, ҳаёт ижтимоий тузум, сиёсий шароитлар тақозоси билан доимий равишда ўзгариб борган. Турмушга чиқаётган қиз ўз турмуш ўртоғини фақат гўшангадагина кўриши мумкин бўлган замонлар ўтди.

Баъзан давлатманд одамларнинг иккинчи, учинчи, ҳатто тўртинчи хотини бўлиш тақдирида ёзилган қизлар ҳам бўлган. Бундай қисмат ифодаси ёр-ёрд ақс этмаслиги мумкин эмасди:

Узоққа борган қизнинг  
Ранги сариқ ёр-ёр,  
Кўзидан оққан ёши  
Мисли ариқ ёр-ёр.

Токчадаги қайчини  
Занг босибди ёр-ёр,  
Янги тушган келинни  
Ғам босибди ёр-ёр.

Турмушга чиққан келиннинг дарди, алами билан ғам босгани токчада ишлатилмай қолган қайчининг занг босишига қиёсланмоқда. Бундай тасвир воситаси фольклоршуносликда параллелизм деб номланган бўлиб, икки ёнма-ён нарсанинг ўхшашлигини тақозо этади. Ёр-ёр матнлари меҳнат ва мавсум қўшиқларидан қофияланишидаги мукамаллик билан ажралиб туради. Жумладан, ёр-ёрларда «бахт», «тахт»; «омон», «сомон», «алвон», «полвон» каби чиройли қофияли мисолларни учратамиз. Бу қўшиқ турлари баъзан олти, кўпинча етти бўғиндан иборат бўлади. Туроқ тизими 4+3; 5+2 тарзида белгиланади. Қофияланиш шакли а б, б а ёки а б, в б тарзида шаклланган. Масалан:

Қат-қат кўрпа устида,  
Пиёламан ёр-ёр.  
Ёрга салом бергани,  
Уёламан ёр-ёр.

Келин саломлар ҳам тўй қўшиқларининг таркибий қисмини ташкил этади. Анъанавий келин саломлар матнида Аллоҳга, Муҳаммад пайғамбаримиз (с.а.в)га, чаҳорёрларга, авлиё ва анбиёларга мурожаат қилиш алоҳида ўринга эга. Агар халқ қўшиқларининг бошқа турларини кўпчилик бўлиб ижро қилиш мумкин бўлса, келин саломлар, асосан, битта чечан қўшиқчи, баъзан иккита аёл томонидан ижро қилинган. Одатда, келин салом айтувчи ижрочи мазкур маросимга фойз киритиши ёки, аксинча, қизита олмасдан уятга қолиши кузатилади. Шунинг учун ижрочи бутун тажрибасини, маҳоратини, хонандалик санъатини тўлиқ намоиш қилишга уринади. Атрофдаги қатнашчилар руҳиятини кўтариш учун юмор унсурларидан фойдаланади. Келин саломлар аксари уч мисрадан иборатдир. Шундан икkitаси фикр ифодалаш мақсадини назарда тутса, учинчиси нақарот сифатида такрорланади:

Кўйлаклари ямоқли,  
Ёпган нони санокли,  
Қайнонасига салом.

Муҳими, бундай кулгили мазмундаги мисралар маросим иштирокчилари томонидан ҳазил маъносида тушунилган. Марсиялар. Маълумки, инсон ҳаёти фақат байрамлардан, хурсандчилик, сайиллар, тўй-томошалардан иборат эмас. Ҳаётда кўнгилсиз воқеалар ҳам рўй бериб туради. Уларнинг энг мусибатлиси ўлимдир. Ўзбек халқи ўлим маросимида ҳам кўшиқ айтган. Қадимда махсус гирянди (гийранди)лар йиғлаш маросимларини кўшиқ айтиб ўтказганлар. Бундай кўшиқларни марсиялар деб аташган. Марсияларнинг асосий вазифаси ҳаётдан кўз юмган шахснинг фазилатларини эсга олиш, рўй берган мусибатга муносабат билдиришдир. Шунинг учун ота, она, ака, ука, опа, сингил, бола каби қариндош-уруғлик белгилари марсияларда алоҳида тилга олинади. Марсия матнларида ўкинч, ҳасрат ифодаси алоҳида ўрин тутаяди. Айтиб йиғлаётган шахс марҳумга «суянган тоғ», «ишонган боғ», «осмондаги юлдуз», «ҳаётдаги ёруғ юлдуз» истиораларини қўллайди. Фарзанднинг ота-онасига хизмат қила олмагани, ака ва уканинг қадрига етмагани, айниқса, фарзандининг орзу-ҳавасини, уйланганини ёки келин бўлганини кўра олмагани ўта таъсирли сўзлар билан билдирилади:

Айтмай десам бўлмайди,  
Доғингиз оти кўймайди,  
Ишонган боғим, вой отам,  
Суянган тоғим, вой отам.

Ёки:

Ҳовлимдаги гиёҳ бўлинг, вой онам,  
Ҳар кун сизни искайин, вой онам,  
Яна қайтиб бино бўлинг, вой онам,  
Доим сизни эслайин, вой онам.

Марсия матнларини ўрганиш уларнинг шеърӣ техника жиҳатдан у қадар мукамал эмаслигини кўрсатмоқда. Бўғинлар сонининг мос эмаслиги, турок тизимиға етарли эътибор берилмаслиги, қофия қондасига риоя қилмаслик одатий ҳолат эканини айтиш мумкин. Бизнингча, бу турдаги кўшиқларда кўпроқ айтилаётган тўртликнинг маъноси, куйдаги мунг етакчи аҳамият касб этади.

Яна бир масалага эътиборингизни қаратмоқчимиз. Фольклор экспедициясига чиққан пайтимизда ёзиб олиш энг қийин кечган қўшиқ тури марсиядир. Аксари ҳолларда марсия айтиувчилар амалиётчилар илтимосларини бажармайдилар. Эсдан чиққанини баҳона қилиб, суҳбат мавзуини ўзгартирадилар. Эҳтимол, улар қадимги иримларга бўйсуниб заруратсиз ҳолларда марсия айтишдан сақлансалар керак.

Шундай қилиб, мавсум-маросим қўшиқлари ҳақидаги маълумотлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- Мавсум ва маросим қўшиқлари ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодининг энг қадимий намуналаридандир.
- Халқ ҳаётидаги байрамлар, оилавий маросимлар, йил фаслига оид мавсумлар алоҳида-алоҳида аниқ мавзунини ифодаловчи мазмунга эга.
- Мавсум-маросим қўшиқлари баъзан оммавий тарзда ижро этишга мўлжалланган бўлиши билан бирга махсус тайёргарлик кўрган маҳоратли ижрочилар ижодини инкор қилмайди.
- Халқимизнинг ўтмиш маданий меросига, қадриятларига муносабат мавсум-маросим қўшиқларида алоҳида намоён бўлади.
- Мавсум-маросим қўшиқлари бадиий мукаммаллик жиҳатидан сўз санъати талабларига тўлиқ жавоб берадиган шеърини матнлардан иборат.

Лирик қўшиқлар. Аввало, таъкидлаш лозимки, халқ қўшиқлари мавзуйида мисол қилиб келтирган, назарий маълумот берилган, таҳлилга жалб қилинган ҳамма тўртлик шаклидаги шеърини асарларнинг ҳаммаси бадиий адабиётнинг лирик жинсига мансубдир. Шу боис «лирик қўшиқлар» атамасини шартли тушуниш мақсадга мувофиқдир. Аслида фольклоршуносликда лирик қўшиқ деганда, ишқ-муҳаббат изҳор этилган тўртликларни назарда тутиш қабул қилинган. Агар меҳнат, маросим асарларида етакчи мақсад иш қуроллари, мавсумдаги табиат ўзгаришлари, маросим тартиблари ҳис-туйғу воситасида акс этса, лирик қўшиқларнинг асосий вазифаси муҳаббат туйғуларини ифодалаш билан белгиланади. Бинобарин, лирик қўшиқларда моҳиятан ички кечинмалар, ишқ-муҳаббат дардига йўлиқишдан мамнунлик кайфияти устувордир. Ҳар бир йигит-қиз балоғат ёшига етганда муҳаббат туйғусини бошидан кечиради. Инсоннинг севиши ёки севилиши, ишқ кечинмаларига йўлиқиш ташвишлари уни шоирликка ундайди. Лирик қўшиқлар матнини ўрганиш уларни фақат муҳаббат туйғусини юрак қон томирларидан ҳис қилган шахсларгина яратиши мумкин, деган хулосага олиб келади. Энди икки тарафдан иборат бўлган ишқ кечинмаларида бир тарафгина иштирок этса ёки ўртада муайян тўсиқлар пайдо бўлса, муҳаббат савдоси авж олади, ечимсиз ҳолатда инсонни қийнайди. Масалан:

Қизил гулни экасан-да, кетасан.  
Парвариш қилмасанг, экиб нетасан?  
Йўлига интизор қилган қора кўз,  
Охир менинг бу бошимга етасан.

мисраларини ҳаётдан қоникқан, ташвиши йўқ одам айтиши мумкин эмас. Тўрт мисрадан иборат бу матнда инсон тақдири, қисмати акс этганига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Аини пайтда ана шу азоб унга шукуҳ, бахт бағишлаётганини ҳам айтиш лозимдир. Чунки ҳақиқий инсонгина бундай туйғуларга эғалик қилиши мумкин.

Лирик қўшиқлар оғзаки ижоднинг мустақил жанри сифатида бир қатор хусусиятларга эга:

1. Лирик қўшиқлар деб аталмиш халқ поэтик шеъриятига мансуб асарларни инсон руҳий оламисиз, ишқий кечинмаларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.
2. Агар бошқа мавзудаги қўшиқлар баъзан уч (келин саломлар), олти, саккиз мисралардан иборат бўлса, ишқий қўшиқлар тўрт мисрадан ташкил топади. Бир ном билан бандлар бирикувидан иборат қўшиқларда ҳам тўрт мисралилик анъана ҳисобланади.
3. Биз назарда тутаётган лирик қўшиқлар матни тугал фикр англатиш хусусиятига эгадир.

Олов ёнсин ёғ билан  
Бағрим куйсин доғ билан  
Ўйнамадим – кулмадим.  
Кўнглим суйган ёр билан.

Бир неча бандлардан иборат «Галдир», «Сумбула», «Омон ёр» каби лирик қўшиқлардаги тўртликлар нисбий тугалликка эга бўлади.

4. Агар меҳнат қўшиқларини бевосита ўша касб билан шуғулланувчи деҳқон, соғувчи, косиб, каштачи, гилам тўқувчи айтса, ёр-ёрлар, келин саломлар асосан тўйларга файз бағишласа, йиғи-йўқловлар ўлим маросимларига тааллуқли бўлса, лирик қўшиқлар касб, пайт, ўрин танламайди: уларни исталган пайтда, истаган шахс хоҳишга кўра баланд овозда ёки ҳиргойи қилиб ижро этаверади. Шундай қилиб, лирик қўшиқларнинг оммалашуви бошқа турдагиларга нисбатан кенгроқ имкониятга эга.

Қадимдан халқимизда «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деган чиройли мақол бор. Аммо аксари ёшлар бу мақолнинг маъносини аниқ тасаввур қилмайди. Аслида бу мақолда севиқли маъшуқа ҳақида фикр бормоқда. Яъни ҳар кимнинг ёри ўзига буюрсин, ўша ёрнинг ҳусни қай даражада бўлмасин ошиққа ой кўринади, яъни ҳар ким ўз қалбидан ўрин олишга улгурган ёрга интилади. Қизнинг қошлари «қалдирғоч қаноти», юзи тандирдан узилган «ширмой», лаблари «Арслонбоб асали» бўлиб туюлаверади.

Аини шу пайтда маъшуқанинг нигоҳи йигитнинг «беқасам тўни», «янги чиққан майсадек киприги», «марвариддек» яраклаб турган тишларига тушади ва ажойиб қўшиқ намунаси вужудга келади:

Қошингни қаро дейдилар,  
Қора қош укам, ёр-ёр.  
Кўрсат қошингни, бир кўрайин  
Жоним укамей, ёр-ёр.

Ёки қизнинг қалбидан чиққан мулойим мисраларга диққат қилинг:

Беқасам тўнлар кийиб,  
Мунча мени куйдирасиз.  
Гоҳ-гоҳида бир қараб,  
Вой беажал ўлдирасиз.

Аммо «Бу – ҳаёт» деб қўйибдилар. Ишқ булоғидан суғорилган гул ҳамиша ҳам очилавермаслиги мумкин. Яъни икки севишган ҳамиша ҳам оила қуришга муяссар бўлмаганлар. Бу кўнгилсизлик баъзан йигитнинг, баъзан қизнинг ишқи иккинчи тарафдан инкор этилиши, баъзан эса яна бошқа сабаблар оқибатида рўй берган бўлиши мумкин. Бундай вазиятни ифодаловчи тўртликлар ҳам анчагина:

Оқ илон, оппоқ илон,  
Ойдинда ётганинг қани,  
Мен – ёмондан айрилиб,  
Яхшини топганинг қани.

Гап шундаки, қадимги афсоналарда ойдинда ётган оқ илонни кўрган одам бахтли бўлади, деган ақида бордир. Аммо бу оқ илонни ким кўрган, ҳеч кимга маълум эмас. Кўрмаганлар эса кенг оммани ташкил этади. Ўз-ўзидан халқ бахтли одамдан кўра бахтсизлар кўпроқдир, деган хулосани ўзига хос фалсафий тарзда ифодалаш йўлини топган.

Лирик қўшиқлар, энг аввало, лириклиги билан инсонни ўзига жалб қилади. Уларда лирик қаҳрамон фикри туйғу воситасида ифодасини топади. Айрим қўшиқлар матнидаги муайян мисрани ўзгартириш уларнинг яратилиши мақсадига ҳам таъсир қилади, умумий мазмун моҳиятига ҳам таъсир қилади:

Гулижон ўзи чаққон,  
Қоқи гулини таққан,  
Бир кулиши бор учун  
Ойижонига ёққан.

Энди «Ойижонига»ни «Севгилисига», «Дадажонига», «Бувижонига», «Опажонига» ва ҳ.к. сўзлар билан алмаштирайлик. Ёки «Гулижон» исмини ўзгартирайлик. «Қоқи гул» ўрнига «атиргул» қўяйлик. Хуллас, бир қўшиқ асосида бир неча намуналар вужудга келиши мумкин. Шунда гап севиклиси ҳақида кетса, ишқий мазмун; онаси-отаси ҳақида кетса қиз фарзандни эркалаш мазмуни етакчи бўлиб қолади. Аммо ҳар иккала ҳолатда ҳам лирик қўшиқ моҳиятан катта ўзгаришга дуч келмайди. Аллаларни ҳам лирик қўшиқлар қаторидаги ажойиб намуналар сифатида баҳолаш мумкин. Тўғри, фольклоршуносликда онанинг гўдак фарзандини ухлатиш мақсадида айтадиган аллаларни болалар фольклори таркибида таҳлил қилиш одати бор. Аммо аллалар матнини ўрганиш уларнинг сўз санъати намунаси сифатидаги фазилатларини лирик қўшиқ деб белгилаш ҳам хато эмаслигини тасдиқламоқда. Чунки алла матнини гўдак бола тушунмайди. Бинобарин, қўшиқларнинг бу турида оналик меҳри, қувончи, ғурури; айти чокда дарди, алами, ўкинчи ўз ифодасини топади:

Дилимдаги ҳимматим, алла.  
Оғзимдаги новвотим, алла.  
Дарё сувга тўлаётир, алла.  
Ўғлим менга кулаётир, алла.  
Ўғлим менга қараб кулса,  
Кўнглим нурга тўлаётир, алла.  
ёки:  
Алла, алла, алванди, алла.  
Сочларим дарё банди, алла.  
Мен бу ерда туrolмасман, алла.  
Сен-ку оёғим банди, алла.

Ўз-ўзидан маълумки, она ўз оиласини муҳаббат ва иноқликда қурилган бўлса, ардоқлайди. Акс ҳолда, кўнгил тушмаган оилада яшаш ёш она учун жазонинг ўзгинаси. Мана шундай пайтда туғилган фарзанд аёл тасаввурида оила томонидан қўйилган кишанга тенгдир. Руҳий ҳолат тасвири бундай қўшиқларда алоҳида ўкинч оҳангида ифодасини топади. «Алла» сўзининг «Оллоҳ»дан келиб чиққанлиги ҳам алоҳида рамзий маънога эга. Онада қониқиш бўлса, шукр аломати, ўз тақдиридан норози бўлса, шунда ҳам фарзандли бўлиш шукронаси ва Аллоҳдан нажот сўраш оҳанги етакчи ҳисобланади.

Хуллас, лирик қўшиқлар моҳият нуқтаи назардан инсон қалбининг изҳори даражасида эъзозланган асарлар туркумини ташкил қилади. Тарихий қўшиқлар. Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги тарихий қўшиқлар бевосита бугунги кун репертуарида нисбатан кам учрайдиган ижро намунасидир. Ўтмишда тарихий қўшиқлар оммавий жанр ҳисобланганига шубҳа йўқ. Бир томондан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асаридаги Алп Эртўнга марсияларини ҳам тарихий қўшиқлар сирасига

қўшиш мумкин. Проф. Баходир Саримсоқов тарихий қўшиқларга шундай таъриф беради: «Демак, конкрет тарихий шахс ёки воқеалар тасвирланган шеърӣ асар тарихий қўшиқ саналади». Марсияда эса асар қаҳрамонининг исми, у қилган яхшиликлар реал ҳаётӣ аниқлик билан акс этган. Халқ ҳаётдаги ижобӣ ўзгаришга ҳам, салбий ўзгаришга ҳам зудлик билан ўз муносабатини билдирган. Масалан, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романида Нормухаммад Қушбегининг Тошкентдаги беклиги даври ҳақида куйидаги қўшиқ парчасини келтирган:

Замон-замон дориламон,  
Нормат тўрам бўлсин эсон.

XX аср бошларида Намоз бошлаган ҳаракатлар халқ тилида дoston бўлган. Намоз ёки Ниёзга бағишлаб қўшиқлар вужудга келган. Кейинчалик Исфандиёр ва унинг амалдорлари кирдикорларини фoш этувчи тўртликлар яратилган:

Исфандиёр хон бўлди,  
Бағримиз тўла қон бўлди.  
Азроилдан кам эмас,  
Олажаги жон бўлди.  
ёки:  
Исфандиёр бўлгач бизнинг хонимиз,  
Оғзимиздан оқар бўлди қонимиз,  
Бева-бечоранинг аҳволига вой,  
Емакка топилмас бурда нонимиз.

Бу тўртликлар халқ ижтимоӣ ҳаётининг ҳамроҳи бўлди. Тарихий вазиятга нисбатан ифодаланган ғзаб ва хонга нисбатан нафрат замонга халқ берган баҳо даражасида эди. Аниқроғи, жазолов ҳукми бўлиб жаранглади. Умуман, XX асрнинг 15-25-йиллари ўртасида яратилган тарихий қўшиқлар сон жиҳатдан кўп, сифат жиҳатдан мазмунли эди. Эҳтимол, бу ҳолат юртимиз тарихига оид турли йўналишдаги тарихий воқеаларнинг кўп рўй берганига боғлиқдир. Исфандиёр, Саид Аҳмад, Николай каби подшоҳ ва хонларнинг адолатсизлиги ва босқинчилик урушларига бўлган кескин қораловчи айблар мазкур қўшиқларнинг бош мазмунини ташкил қилди. Шундай қилиб, тарихий қўшиқлар бевосита аниқ воқеа ҳодиса ёки аниқ қаҳрамон иштирок этган тарихий давр ҳақида яратилган асар намунаси ҳисобланади.

## ТЕРМАЛАР

Халқ оғзаки ижодида кўшиқ ва дoston ўртасида вужудга келган бир жанр бор. Унда кўшиқдаги лирик ифода, айнаи пайтда эпик баён қилиш хусусияти уйғун намоён бўлади. Бундай асарларга халқ терма деб ном берган. Сўзнинг луғавий маъноси кўпдан териб олинган, ажратиб сараланган тушунчаларини беради. Ўзбек фольклорининг йирик тадқиқотчиси филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев термалар жанрига шундай таъриф беради: «Панд-насихат, одоб-ахлоқ, соз ва сўз ҳақида яратилган, ижтимоий ҳаётдаги турли ҳодисалар, шахс ва жониворларнинг таърифи ва танқидига бағишланган, бахшилар томонидан куйланадиган 10-12 сатрдан 150-200, баъзан ундан ҳам ортиқ мисраларгача бўлган лирик, лиро-эпик шеърларга терма дейилади» .

Таърифда диққатни жалб қилувчи бир нечта фикрий нуқталар бор. Аввало, термалар мавзу жиҳатдан, кўпинча, педагогик аҳамиятни назарда тутган ҳаётий лавҳалар баёнидан иборат бўлади. Иккинчидан, уларда ёзма мумтоз адабиётдаги қасида вазифаси бажарилади. Яъни айрим шахслар, дўмбира, от ёки яна нималаргадир шеърӣ мактовлар бағишланади. Учинчидан, термалар лирик парчалардан ташкил топиши мумкин. Демак, бундай термаларда ижрочининг бош мақсади ҳис, туйғу, ички кечинмалар ифодасига қаратилади. Тўртинчидан, лиро-эпик шеърлардан иборат бўлганда, воқеалар баёни ҳис-туйғу воситасида акс этади. Ва, ниҳоят, ҳажми 10-12 ва 150-200 мисра атрофида, яъни ижрочи бахшининг хоҳиши билан белгиланади.

Филология фанлари доктори, профессор Абийр Мусақулов эса халқ термаларининг эстетик аҳамиятига диққат қилиб шундай дейди: «Термалар ўзбек фольклори эстетикасини ўрганиш учун ғоят муҳим манбадир. Гўзаллик ва хунуклик, бахт ва бахтсизлик ҳақидаги термалар фикримизга далил бўла олади» . Мазкур мулоҳаза муаллифи термаларнинг халқ оммаси орасидаги ҳақиқий инсоний фазилатларни тарғиб қилиш қуроли эканини алоҳида таъкидламоқда. Сўз санъатининг бош вазифаси ҳам айнан инсонга гўзаллик ва хунуклик воситасида унинг қалбига йўл топиш орқали руҳий таъсир ўтказишдир. Термаларнинг жанр хусусиятлари ана шу тушунчалар орқали намоён бўлади.

Термаларнинг эстетик вазифаси уни ижро этаётган бахши билан тингловчи ўртасида алоқа ришталарини боғлашдан иборат. Айниқса, бахши ўзининг дoston айтишини бир оз орқага суриб, тингловчиларга руҳий таъсир ўтказмоқчи бўлади. Бу фурсат давомида «Нима айтай?», «Дoston териш», «Кунларим», «Дўмбирам» баъзан ижтимоий ҳаётдаги янгиликларга, ўзгаришларга атаб «Чигиртка»га ўхшаш термалар ижро этилган. Масалан, 2000 йилнинг қиш кунларидан бирида Ўзбекистон Миллий университети магистрлари билан Бўка туманида истиқомат қилувчи Чори бахши Хўжамбердиев ҳузурига меҳмонга бордик. Бахши қўшни қишлоққа тўйга кетган экан. Эрталаб соат 10 дан 2 гача уни кутишга тўғри келди. Бахши уйига қайтиб, суҳбат бошланганида, ундан «Алпомиш» дostonидан парча

айтиб беришни илтимос қилишди. Аммо Чори оға дostonни бошладан аввал яқин ярим соат давомида меҳмон йигит-қизлардан кечга қолгани учун узр сўраш мазмунида термалар айтди. Кейинроқ эса кечаги тўй тафсилотлари, зиёратга борган магистрлар таърифи, юртмиздаги ижобий ўзгаришлар баёни келтирилди. Кейин саволларга берилган жавоблардан маълум бўлдики, терма айтиладиган пайтда «Алпомиш» дostonидаги қайси лавҳани ижро қилиш режаси тузилган экан. Маълум бўляптики, термалар ижроси фақат тингловчини муайян вақт давомида нима биландир банд қилишдан ташқари бахши учун ўз тингловчиларини ўрганиш, улар дидини аниқлашга уриниш ва тўлиқ ижро жараёнига режа тузиш имконини берар экан.

Фольклоршунос олимлар таъкидлашларича, термаларнинг энг кўп тарқалган кўриниши «Нима айтай?» ҳисобланади. Бу жараён ҳам бахшига машқ қилиб овозини чархлаш, ҳам дўмбирани созлаш, ҳам тингловчини ўрганиш учун хизмат қилади:

Ўн бешида ойдан тўлган,  
Олмосини белга солган,  
Гўрўғлига хизмат қилган,  
Қирқ йигитни гирдга олган.  
Сўраб ўтди Аваз полвон,  
Авазхондан айтайми?

Дostonдан олдин айтиладиган термаларда бахши дўмбирани мақташи ёки унинг ўжарлиги, қайсарлигини айтиб танқид қилиши мумкин эди:

Номард йигит бу мажлисга бўйламас,  
Авни келса, Нурмон гапни ўйламас,  
Ёриб ёқсам, бирор чойдиш қайнамас,  
Сенда ёғоч ўтин бўлган дўмбирам.

Шу билан бирга кўп бахшилар аксари пайтларда тингловчиларга ўз ҳаётларини айтиб берганлар. Таниқли устозлар: Абубакр Диваев, Ҳоди Зарифов, Буюк Каримов, Ғози олим Юнусов, Мансур Афзалов каби олимлар ҳаракати билан ўнлаб термалар ёзиб олинган ва биз бу термалар матни воситасида ажойиб бахшиларимизнинг ҳаётига оид нозик лавҳалар билан танишмоқдамиз.

Профессор Ҳоди Зарифов берган маълумотларга қараганда, Жуманбулбул ўғли Эргашни мактабдор Ўтамуроднинг қизи Зийнатойга уйлантирганлар. Аммо бахши яшайдиган ҳудуд анъанасига кўра келин тўйдан кейиноқ куёвникига келмас экан. Унинг куёвникига келиши учун яна бир тўй ўтказиш одати бор экан. Афсуски, биринчи тўйдан кейин Жуманбулбул вафот этади. Эргашнинг эса кейинги тўйга маблағи бўлмайди.

Отасидан қолган арзимас бор-йўқ нарсаларни қарз эвазига олиб кетишади:

Бўлиб-бўлиб олиб кетди ҳақини,  
Биз билмаймиз ҳақи бор ё йўғини,  
Зоти ё олисми, бизга яқини,  
Барига ҳақ бериб турган кунларим.

Эргаш ҳаётида жуда мураккаб танқис ҳолат рўй беради:

Хотин қолди отасининг уйида,  
Мен билмайман не гаплар бор ўйида,  
Кўп ваъдалар бўлган эди тўйида  
Уялиб, боролмай юрган кунларим.

Шундай қилиб, вақтида жонкуяр инсонлар ҳаракати билан ёзиб олинган термалар ёрдамида бахши ҳаётидаги ўта сирли ва бетакрор ҳодисалар ҳақида маълумот оламиз. Бу хусусият фақат Эргаш Жуманбулбул ижодига эмас, умуман, бахшиларга хосдир. Жумладан, Фозил шоир ўзи ҳақида шундай дейди:

Олти ёшда кўмсаб-кўмсаб отамни,  
Оғир меҳнат эзди шўрлик энамни.  
Эна-бола тополмадик бир нонни,  
Парча нон еб, йиғлаб ўтган кунларим.

Бу термадан биз Фозил шоир отаси Йўлдошдан жуда эрта етим қолганини, турмуш қийинчиликларига чидаши оғир эканини, онаси билан ночор ҳаёт кечиришга мажбур бўлганини биламиз. Терма давомида биринчи банддаги фикр ривожланади:

Етти ёшда ортди менинг кулфатим,  
Саккиз ёшда оғир меҳнат улфатим,  
Меҳнат учун синаб кўрдим қувватим,  
Тўққиз ёшга йиғлаб етган кунларим.

Шундай қилиб, «Кунларим» матни билан танишганимиз сари машҳур бахшининг ҳаёт солномасидаги муҳим саналар бизга маълум бўлиб боради. Ҳоди Зарифов ўз хотирасида Эргаш Жуманбулбулнинг Амин бахши томонидан кашф қилинган ажойиб муболаға санъатига топган мисолини келтиради:

Ариқ тубида андиз,

Дарё тубинда кундуз,  
Тоғларни осмонга отинг,  
Тутдай тўкилсин юлдуз.

«Алпомиш» достони матнидан олинган мазкур парчани дostonдан олинган терма сифатида баҳолаш мумкин. Машҳур бахшилар юртда содир бўлаётган адолатсизликларга бепарво қараб туролмаганлар. Айрим термалар матнида Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий воқеалар ҳам акс этган. Хусусан, Ҳоди Зарифов қайд қилишича, 1898-1908 йилларда Ўрта Осиёни чигиртка босган экан. Ўтган асрда қарияларнинг хотирасига қараганда, айрим ҳудудлардаги чигирткани куракларда қопга солиб улгуришмаган экан. Ана энди экин майдонларидаги офатни тасаввур қилинг. 1908 йилда Фозил Йўлдош ўғли «Чигиртка» номи билан терма яратади:

Бозорчидан шайтон қайтиб,  
Бирига уч баҳо айтиб,  
Ўттиз олиб, тўқсон сотиб,  
Давлатмандлар қабон бўлди.

Камбағалнинг ақли шошиб,  
Ўғил-қизман кенгашиб,  
Кеча-кундуз зор йиғлашиб,  
Дўстлар қадди камон бўлди.

Бу қўшиқ-термада юртимиз бошидан кечган мусибатли кунлар бадий аксини топган.

Бахшилар томонидан куйлаб келинган «Дўмбирам», «Кунларим», «Нима айтай?», «Гўрўғли», «Борми жаҳонда?..» каби термаларнинг ҳаммасида ҳам маълум даражада реал тарихий воқеалар, халқнинг кечинмалари ифодаланган. Уларни яратишда Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Ислон шоир, Умир Сафаров, Бола бахши (Қурбонназар Абдуллаев), Раҳматилла Юсуф ўғли, Қодир бахши, Қаҳҳор бахши ижоди муҳим аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, термаларни халқимиз оғзаки ижодидаги мустақил жанр сифатида баҳолаш мумкин. Улар халқ ҳаётининг бадий ифодаси саналади. Термаларнинг халқ дostonлари ва ҳаққоний ҳаёт ўртасидаги алоқа боғловчи воситачилик аҳамияти ғоятда муҳимдир.